

10. *Архів кафедри історії України БДПУ (історико-археологічні експедиції 2014 р.): Дойнова Олена Іванівна.*
11. *Захарченко Т.К. Жизнь и быт южноукраинского населения в период оккупации (1941–1943 гг.) // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: Сб. науч. тр. – Белгород, 2009.*
12. *Архів кафедри історії України БДПУ (історико-археологічні експедиції 2013 р.): Рябовол Катерина Павлівна.*
13. *Держархів Запорізької обл. (далі – ДАЗО). – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 16.*
14. *ДАЗО. – Ф. Р-3065. – Оп. 1. – Спр. 1.*
15. *ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 18.*
16. *ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 22.*
17. *Архів кафедри історії України БДПУ (історико-археологічні експедиції 2013 р.): Стрюк Поліна Іванівна.*
18. *Архів кафедри історії України БДПУ (історико-археологічні експедиції 2013 р.): Сауленко Петро Олексійович.*
19. *Архів кафедри історії України БДПУ (історико-археологічні експедиції 2013 р.): Стасевич Валентина Степанівна.*
20. *ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 17.*
21. *ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 20.*
22. *ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 5.*
23. *ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 5.*
24. *Бобилєва С. «Устная история» как источники изучения положения немцев Украины в период Великой Отечественной войны // 60-річчя закінчення Великої Вітчизняної війни. – Д., 2005.*

Kazakow G.I. Everyday practices in education field on the occupied territories of North Pryazovia (the 1941–1943th). In the article position of education in the 1941–1943th is analysed. On the basis of sources, the place of the school in child's everyday life in the conditions of occupation is determined.

Key words: school, education, everyday life, occupation.

В. В. Бігун

ВИВЧЕННЯ ОПЕРАТИВНИМ ШТАБОМ РЕЙХСЛЯЙТЕРА РОЗЕНБЕРГА БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ СРСР

У статті висвітлено процес дослідження нацистами бібліотечної справи СРСР. Здійснено порівняння, на основі німецьких та радянських документів, бібліотечної політики Радянського Союзу та нацистської Німеччини.

Ключові слова: Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга, бібліотечна справа, ідеологічна боротьба, радянська культура.

У роки Другої світової війни на окупованій території Радянського Союзу діяли різноманітні нацистські організації, в тому числі Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга (далі – ОРР). Незважаючи на те, що його грабіжницька діяльність вивчалася багатьма дослідниками (П. Грімстед [1], М. Зінич [2], О. Мазурицьким [3], Н. Кашеваровою [4] та ін.), недостатньо вивченою продовжує залишатися так звана «дослідницька» діяльність ОРР. Між тим, у 2014 р. Н. Кашеварова опублікувала джерелознавче дослідження – «Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного” простору (1940–1945)» [4], в якому окреслила головні напрями «дослідницької» діяльності ОРР, одним з яких було вивчення бібліотечної справи Радянського Союзу. Однак цей напрям потребує подальшого дослідження. Мета цієї статті – висвітлити дослідницьку роботу ОРР, що була присвячена бібліотечній діяльності радянської влади. Для цього дослідження були залучені як німецькі, так і радянські джерела.

Планомірна ідеологічна боротьба проти більшовизму була важливим завданням нацистів у війні з Радянським Союзом. Для боротьби зі світоглядними супротивниками націонал-соціалізму 17 липня 1940 р. був створений «Оперативний штаб рейхсляйтера Розенбер-

га». Ця нацистська організація не лише теоретично досліджувала більшовизм, вона вивозила, знайдені на захоплених територіях окупованих країн, культурні цінності. Втім, дослідження її грабіжницької діяльності перебуває поза межами цього дослідження.

Бібліотечна система СРСР розглядалася нацистами як один з головних важелів партійної агітації та пропаганди. Хоча бібліотеки в Радянському Союзі виконували не лише агітаційно-пропагандистську, але й освітню та інформаційну функції. Останні дві функції були спрямовані на виховання освіченої та культурної особистості, але саме вони не цікавили представників німецької влади. Адже, як вважав співробітник ОРР Р. Прокш, для Рейху необхідно було збирати лише ті матеріали, що могли мати значення для ведення війни та оцінки сил СРСР [4, 161]. Діяльність ОРР у цьому напрямі ґрунтувалася на таких засадах: 1) результат війни значною мірою залежить від того, чи пізнаємо ми методи більшовицького керівництва людьми, чи зможемо залучити це знання до нашої пропаганди та практики управління; 2) німецький народ потребує ретельних роз'яснень щодо більшовицького противника, щоб зберігати стійкість при контакті з виявами більшовизму; 3) після переможного закінчення війни ще десятиліття людина на Сході та німецьке керівництво будуть змушені розбиратися з наслідками більшовизму [5, 17]. Тобто, дослідження бібліотечної справи здійснювалося з метою перемогти «більшовицького ворога» як на війні, так і в ідеологічній боротьбі. Адже більшовизм був для нацистів духовно-інтелектуальною силою, яка змінювала волю народів, що підпали під її владу, а бібліотеки вважалися одним з важливих інструментів дії цієї сили.

Для вивчення бібліотечної справи в СРСР члени штабу збирали різноманітні матеріали: літературу з бібліотекознавства, періодичні видання, архівні документи. Члени ОРР змушували місцевих співробітників бібліотек, які детально були обізнані з особливостями більшовицької системи та повсякденного життя у Радянському Союзі, надавати їм різноманітні відомості [6–7]. На основі цих матеріалів, співробітники ОРР створювали так звані «розробки» (Ausarbeitungen). Це були інформаційні повідомлення, створені в результаті поглибленого вивчення певної теми. Існували спеціальні вимоги для створення «розробок»: 1) використання якнайширшої джерельної бази (передусім, якнайбільшої кількості відповідних офіційних документів, створених у процесі діяльності органів державної влади СРСР (за наявності), у тому числі законодавчих, що висвітлювали різні аспекти життя суспільства); 2) створення найповнішого бібліографічного апарату до розробки; 3) викладення автором власних суджень та оцінок, що мали виноситися окремо у третій частині роботи (рекомендувалось уникати їх у двох перших частинах) [8, 1–1зв].

Одним зі співробітників Зондерштабу «Бібліотеки» при ОШР – О. Гімпедем були створені «розробки», в результаті обстеження бібліотек Ростова-на-Дону [9], Маріуполя [10] Харкова [11], Дніпропетровська. Ці праці є суто інформаційними оглядами, хоча в них подані короткі відомості про кількість бібліотек, їх історію та стан, в якому вони були знайдені німцями (кількість книжок, приміщень, наявність чи відсутність каталогів, ушкодження в ході бойових дій тощо). Подібна інформація міститься й у звітах представників штабу (див.: Браун Й. Звіт про стан архівів, музеїв, бібліотек та інститутів м. Дніпропетровська [6]; Томпсон. Звіт щодо огляду музею, бібліотеки, архіву в Бердичеві [12]; Бенцинг. Звіт щодо бібліотечної діяльності в Києві та київських бібліоте-

ках [13] тощо). Також існували й аналітичні роботи, наприклад, Штарке – «Про значення бібліотек» [14, 373–379], в якій німці намагалися довести, що книжкова політика більшовиків провалилася: «Більшовики вважали велику кількість книг позитивним фактором на шляху до прогресу. Вони надзвичайно пишалися собою, розподіляючи мільярд книг, вважаючи, що цим вони надають велику послугу своїй ідеї та людству. Не дивно, що найбільші бібліотеки в світі можна було знайти в Києві, Москві, Ленінграді... На практиці дух йде попереду матерії. Спершу людина повинна стати освіченою, а потім вже в неї з'являється повна шафа книжок, спершу країна стає культурною, а потім вже повинні організуватися бібліотеки (тут ідеологи нацизму ведуть боротьбу з матеріалізмом, якого дотримувалися більшовики та заперечують практичну реалізацію відомого закону діалектики, коли кількісні зміни перетворюються в якісні. – В. Б.). Неправильно вважати, що від бібліотек створюються університети та академії» [14, 373]. Мова йшла про політику радянської влади щодо збільшення кількості бібліотек та книжкового фонду, якою вони пишалися як своїм досягненням. Про це свідчать звіти керівних органів радянської влади, які постійно констатували, що в галузі бібліотечної роботи були досягнуті значні успіхи, зокрема збільшилася мережа масових бібліотек, порівняно з царською Росією, зросла зовсім нова мережа бібліотек на заводах, фабриках, колгоспах тощо. Книжковий фонд масових бібліотек зріс із 9 млн. у 1911 р. – до 124 млн. у 1932 р. [15, 109] та 442 млн. у 1939 р. [16]. Дійсно, порівняно з царською Росією, більшовики здійснили революцію в бібліотечній справі, відкривши двері бібліотек для масового читача. Проте, представники окупаційного режиму намагалися своєю критикою звести це досягнення нанівець. Аргумент, який вони навели, з першого погляду, здається логічним: велика кількість книжок в країні не свідчить про якість освіти її громадян, але доступність книжок для громадян надає можливість стати освіченим кожному, а саме в цьому німці не були зацікавлені. Фюрер вважав, що «уміння росіян, українців, киргизів та інших читати і писати нам може тільки зашкодити, адже це дало б можливість людям зі світлимими головами отримати правдиві історичні знання та прийти до політичного розуміння, яке б змусило їх повстати проти нас» [17, 83].

Наступне питання також цікавило нацистів: чи були читачі зацікавлені в такій кількості масових бібліотек? Не лише радянські статистичні дані, але й бібліотекарі, які безпосередньо працювали свідчили: «Жага до читання була дуже сильною». Як приклад, в дитячій бібліотеці у Вітебську: «Прагнення дітей до відвідування бібліотеки було настільки великим, що вони таємно відвідували бібліотеку через заборону батьків, або наполегливо через молитви та сльози, змушували батьків надати їм дозвіл. Діти цілий день проводили в бібліотеці. Нерідкими були випадки, коли батьки приходили, щоб насильно забрати дітей додому» [18, 125].

Наступний «недолік» бібліотечної системи, який відшукали німці – це наявність в бібліотеках великої кількості робіт Леніна, Сталіна, Маркса, які друкувалися мільйонними тиражами [14, 373]: «Дослідження місцевих бібліотекарів призвели до висновку, що читач ніколи не був зацікавлений політичною літературою, віддаючи перевагу класичній художній літературі. Цей висновок було зроблено, оцінивши зовнішній вигляд книжок: роботи Леніна були в дуже гарному стані, а роботи Пушкіна були всі дуже зачитані» [19, 374]. Радянські документи свідчать: якщо в якійсь бібліотеці не було творів Леніна, Маркса, Енгельса, Сталі-

на, то це було значним недоліком [15, 109]. Так, на практиці запроваджувалася комуністична ідеологія як панівна в Радянській державі.

Найретельніше нацисти вивчали принципи радянської політичної пропаганди в бібліотеках. Відразу після революції 1917 р., у Радянському Союзі політичної пропаганди було небагато. До того ж пересічні бібліотекарі були аполітичними та не належали до партії. Вся політична робота бібліотекаря зводилася до підготовки свят: річниця жовтневої революції, 8 березня, днів Паризької комуни, першотравневих свят. Однак у 1923 р. з'явилася спеціальна брошура, опублікована Н. Крупською – «Революційні свята в бібліотеці», якою рекомендувалося, щоб цим святам було надано політичного змісту. Так, бібліотекар у Радянському Союзі поступово перетворювався на агітатора та пропагандиста «радянської культури». Бібліотекарі мали стати політичними папугами, що виголошують помпезні газетні фрази [18, 132]. Кожний бібліотекар мав знати історію партії більшовиків. Раз на тиждень бібліотекарі збиралися на так звану політичну годину, де, в присутності членів партії, вони звітували про яку «політичну інформацію» вони дізналися протягом тижня. Бібліотекар був змушений давати читачам на «примусовий додаток» політичну літературу. Зразковим читачем, був той, хто вивчав історію партії, біографії Леніна і Сталіна. За читачем, який не вивчав політичну літературу, особливо спостерігали, а синьою пастою на його читацькому квитку робили умовну позначку. Чим більше було таких читачів, тим нижче оцінювалася загальна робота бібліотекаря.

Нацисти намагалися простежити політику Радянського Союзу щодо «ідеологічно ворожої» літератури. Вони знаходили списки забороненої літератури, численні факти знищення книжок. Так, у Центральній бібліотеці м. Смоленська 1922 р. книжкові запаси склали 250 тис. екз., але в 1927 р., бібліотека мала 140492 екз. [7, 4]. Чим пояснювалося таке істотне зменшення кількості книжок? Ідеологічно шкідлива література була в цей період спалена. Навіть твори І. Тургенєва та Ф. Достоєвського потрапили під цю категорію. Результатом було те, що багато класичної літератури було знищено. Літературу, яку більшовики вважали ворожою комуністичній ідеології, вони або знищували, або складали у спеціальні закриті фонди. З книг вилучалися небажані передмови, окремі сторінки, фотографії. Навіть наукові книги були понівечені. До категорії «літератури, яку необхідно було вилучити», інколи належали навіть книжки, написані в комуністичному дусі. В. Шорохова розповідала про такий випадок: «Сумна доля була у книги, присвяченій 60-річчю народження Сталіна. Вона була видана на гарному папері і мала дуже дорогу обкладинку. Незадовго до дня народження Сталіна, це видання було поширене серед бібліотек. Дві години потому надійшов секретний наказ: книгу з бібліотеки вилучити і це сталося тому, що Сталін був сфотографований не в природній величній позиції, а «фотографія справляла таке враження, що він не був тверезим» [7, 6].

Розглядаючи таку політику більшовиків, нацисти її засуджували, хоча політика самих нацистів нічим не відрізнялася. Незабаром після приходу нацистів до влади в Німеччині, почалася «кампанія проти негерманського духу» щодо спалення книг, які не відповідали ідеології націонал-соціалізму. З березня до жовтня 1933 р. книги спалювали в 70 містах Німеччини. Лише в Берліні знищили понад 20 тис. екз. книг [20]. До речі, однією з приречених на знищення стала трагедія Г. Гейне «Альмансор», в якій були такі слова:

«Там, де спляють книжки, згодом будуть сплявати і люди» [21]. Наступна політика нацистів щодо знищення людей у концтаборах лише підтвердила ці пророчі слова великого поета.

Щодо забезпечення кадрів у бібліотечній галузі, то, на думку німців, радянські бібліотекарі були «без спеціальної освіти та знань». Проблема кадрів, дійсно, існувала, а в постанові ЦВК СРСР 1934 р. «Про бібліотечну справу в Радянському Союзі» зазначалося, що «існуючий склад бібліотечних працівників не забезпечує кваліфікаційного та ідейновитриманого керівництва бібліотечною справою, підготовка та перепідготовка кадрів бібліотечних працівників незадовільна» [15, 109–110]. 50% робітників не мали закінченої спеціальної освіти. Для прикладу, 1941 р. у Центральній бібліотеці м. Смоленська, з 65 бібліотекарів лише 12 мали вищу освіту [7, 6]. Така ситуація була характерною для більшості бібліотек Радянського Союзу. З цією проблемою радянська влада боролася шляхом відкриття бібліотечних технікумів, інститутів. Так, у 1930 р. був відкритий бібліотечний ВНЗ у Москві, 1935 р. – Харкові, 1941 р. – Ленінграді [22, 253–254]. Втім, постійно зростаюча мережа бібліотек, вимагала все нових спеціалістів і проблема кадрового забезпечення залишалася актуальною.

Німецькі окупанти не могли не визнати того факту, що освічені бібліотекарі все ж працювали в Радянському Союзі. Свідченням цього є 3 роботи, створені радянськими бібліотекарями на замовлення ОРР: «Бібліотечна справа в СРСР» Горохолінської (м. Київ) [12], «Нарис історії Центральної бібліотеки Смоленська» В. Шорохової [7], «Про пережите в часи роботи в бібліотеці для дітей у Вітебську» Н. Баранової [18]. Текст роботи Горохолінської, на жаль, не зберігся, але залишилася цікава рецензія на неї, складена співробітником ОРР Вундером. Зокрема в ній підкреслювалося «професійність, ретельність, відмінний зміст, гарний переклад». Водночас зазначалося, що автор «перебільшив фактичні досягнення Радянського Союзу», хоч «це не применшує значення самої роботи, звичайно така критика не може вимагатися від автора, який знаходиться в радянській реальності; це просто є обмеженням щодо остаточного використання твору, як засобу пізнання радянської дійсності» [12, 77–78]. Ця рецензія – ще одне свідчення спроб нового німецького керівництва зменшити фактичні досягнення в бібліотечній справі Радянського Союзу та використати їх для зміцнення своєї влади.

Таким чином, нацисти намагалися встановити свою політичну і культурну гегемонію в Європі. З цією метою вони воювали як на військовому, так і на ідеологічному фронтах. Дослідження радянської дійсності надало їм змогу бути краще обізнаними щодо свого більшовицького супротивника. Нацисти намагалися зрозуміти, яким чином більшовизм впливав на свідомість населення через політичну агітацію, щоб в подальшому нейтралізувати його вплив. Оскільки бібліотеки в СРСР були одним з важелів комуністичної пропаганди, бібліотечна справа стала особливим об'єктом вивчення окупантів. До цих досліджень залучалися як співробітники ОРР, так і місцеві бібліотекарі. Німці зосереджували увагу на недоліках бібліотечної системи (низький освітній рівень бібліотекарів, знищення книжок, примусове вивчення творів класиків марксизму-ленінізму), ігноруючи її безсумнівні досягнення (створення мережі масових бібліотек, доступність книжок для всіх верств населення, підвищення читачього попиту й освіченості громадян). Загалом, така нацистська політика була спрямована на здо-

буття прихильності та підтримки мешканців окупованих територій.

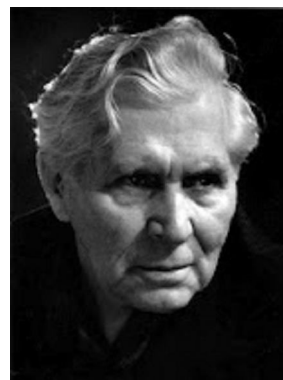
1. Grimsted P.K. *The Odyssey of the Smolensk Archive*. – Pittsburg, 1995.
2. Зинич М. *Деятельность Оперативного штаба А. Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР // Вопросы музеологии*. – 2011. – № 1.
3. Мазурицкой А. *Очерки истории библиотечного дела периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.* – М., 1995.
4. Кашеварова Н.Г. *Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945)*. – К., 2014. – Ч. 1.
5. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*, ф. 3676, оп. 1, спр. 63.
6. *ЦДАВО України*, ф. 3676, оп. 1, спр. 74.
7. *ЦДАВО України*, ф. 3676, оп. 1, спр. 109.
8. *ЦДАВО України*, ф. 3676, оп. 1, спр. 63-а.
9. *ЦДАВО України*, ф. 3676, оп. 1, спр. 106.
10. *ЦДАВО України*, ф. 3676, оп. 1, спр. 225.
11. *ЦДАВО України*, ф. 3676, оп. 1, спр. 58.
12. *ЦДАВО України*, ф. 3676, оп. 1, спр. 51.
13. *ЦДАВО України*, ф. 3206, оп. 5, спр. 7.
14. *ЦДАВО України*, ф. 3676, оп. 1, спр. 33.
15. *Матеріали к истории библиотечного дела в СРСР (1917–1959): Учеб. пос. для студентов библиотечных вузов / Сост. Л. Соловьёва, М. Хейфиц*. – Л., 1960.
16. *Медьинский Е.Н. Просвещение в СССР*. – М., 1955. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.detskiy-sad.ru/ped/prosveschenie.html>.
17. *Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр. у світлі німецьких документів*. – К., 2008.
18. *ЦДАВО України*, ф. 3676, оп. 1, спр. 120.
19. *ЦДАВО України*, ф. 3676, оп. 1, спр. 44.
20. *Лёзина Е. Акция против негерманского духа. К 80-летию сожжения книг в нацистской Германии [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://www.urokistorii.ru>.
21. *Heine H. Almansor [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://www.zeno.org/Literatur>.
22. *Абрамов К.И. История библиотечного дела в СРСР*. – М., 1980.

Bigun V.V. Study of library policy in USSR by Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. The article is devoted to the research process of the library policy in USSR by Nazis. The author made the comparison of the Soviet Union and Nazi Germany library policy on the basis of German and Soviet documents.

Key words: Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, library policy, ideological struggle, Soviet culture.

Т. О. Шаравара

ІВАН КАВАЛЕРІДЗЕ НА ТЛІ ПОЛТАВСЬКОГО МОДЕРНУ

У статті розглянуто внесок видатного скульптора-монументаліста І. Кавалерідзе у створення пам'ятника Т. Шевченку в Полтаві. Аналізуються чинники, що вплинули на формування світогляду видатного майстра. Зокрема, встановлено, що професійне зростання скульптора відбувалося під впливом поглядів і майстерності С. Мазаракі та стажування в студіях знаних майстрів Франції.
Ключові слова: І. Кавалерідзе, Полтавщина, модерн, конструктивізм, скульптура.

3 грудня 2014 р. виповнилося 36 років, від дня смерті видатного українського кінорежисера, театрального драматурга, скульптура, народ-